

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

KUZHALE/KHEZHA

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

NAGALAND HERITAGE STUDIES | CLASS 5 - KUZHALE

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrators: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SE KERI

Atsa Kuzhale Leshidah class keke lohlo shühpatöro weh thu kebeh hi jadikie' leshidah thu kebehro jü thsü mewepe lodah. Hyjüba' mecyi kuzhami leshikyero loh kuzhale kepchrü leshidahro thsülo son phrühwöh, ne' mheche nü tsühlo medöh wekehe' son bedeh züjeo leshidahro mecyi thsümewepe toh mo'sudah. Shüshüh zü so State Council of Education Research & Training (SCERT), Nagaland mherhü zü son Director of Education, Nagaland mecyi lyrhü son atsa Leshikye kepchrü leshidahro thsü kebeh hi thsü mewepe son thu kebeh hi ngö eny kehtsü pfoh mechehiah.

Leshidah kethse' atsa thuphre kehloro hy SCERT le' DoSE nhi nü English lohlo thu kehchio hi Nagaland leshikye medöh jeo thsülo son Nagaland loh language Officer, Assistant Language Officer le' Language Assistant ro nü keke' pfoh ledyedye lle loh khehilo son Nagaland loh leshikyero medöh leshi kepchrü' dah zhe son pfoh phrüh de züjeo thsü son aro kuzhale loh mecyi Eno Wekutso Tsühah L.O. le' Eli Dekule. L.A nhi nü keke' pfoh aro kuzhale loh kehchi hy. Dr.Ditsolo Kapfo, Rehcie, kuzhale Lethu Lychi (Khezha Literature Committee) nü kecho ' dele kecho ' dele' hi son pfoh thuphreloa.

Kuzhale kemetharo ketöh mecyi noro kewekele' khehi son kepchrü nömiro metha pfoh mheche kewe loh khehilo de züjeo rhithsü son nömiroeh metha' hileh, shyro khaweah.

Dr. DITSOLO KAPFO
Rehcie,
Kuzha Lethu Lychi

Ehluéh Kehtero

Nü

1. Nagaland loeh shii-ehzhe zehtho ro - I	1
2. A Nagaland	7
3. Nagaland loeh ehnie ro - I	10
4. Nagaland loeh shii-ehzhe zehtho ro - II	17
5. Ehzhó lee' Ehpri (Nagami Dumise)	23
6. Nagaland loeh ehnie ro - II	28
7. Nagaland loeh shii - ehzhe zehtho ro - III	34
8. Nagaland loeh ehnie ro - III	41
9. Methsii mhetho kethsii-Nagami zhotele ehme reh kehtsii	47
10. Nagami Merokethsiiro (Chakhesang)	52

KepHRüdze' 1

Nagaland loeh SHÜ-EHZHE ZEHTHORO- I

Kephrüdze' loehlo chelo kewe:

1. Nagaland loeh shü-ehzhe zehtho kahdyedye ro lee' lhykehze kehlo dze' ro chelo de.
2. Nagami seweh dze' chelo de.
3. Kephrüdze' phrüh kwe'hi rö pukah chelo de.
4. Kethu lee' keti' lohlo kahpuh hi kehtsüro chelo soni zülo de.
5. Sehkhö' kethse' chepelo de.
6. Shü-ehzhe kedzümiro dze' chelo soni puro kewe dze'ro puh lode.

Dibykethsü jelo Nagami shü-ehzhe keze' kahdyedye thsüdeh la', no we kelie-i mesüeh leh mo ro? Shühnoshüh pukah ni lehphre lee' lhykewöh zho'tele lehdye kehtsü jelo. Nagami shü-ehzhero zehtho thophre kerikelee' ehdze' kahdyedye kebehro daulo shü-ehzhe kelhi' zho' lee' lhykebeh ehsü dze' ro chelo moi nguloyah.

1. Phom

Phom miro katzüketö' katrö' kebeh, puuro yichie-yimhu' meduh mezengu kwe'lo kewe ba' lhyeh. Melu' ketöro kemhö' ni kehzü ketiti rö behyah shyeh. Phom shykehtsü sekhö' kah ni 'kemhö'. Phom pfükese'mi ehqa kehnhi zü nethse' weh wöh atsa kebehshü loeh wöh lo. Kelie ni 'Ying' kedzü'o ni 'Long'. Phom miro 'Yinghilong' pfoh soni puuro lhypre kehtsü shü lee' nethse' weh wöh kehtsü shü shyro puh yah.

2. Lotha

Nagami shü-ehzhe tro keme thre' soni Lotha miro mehli kebeh ni puuro China loeh Manchuria daulo nethse' weh wöh Khezhakeno netho loeh lhy shyeh. Shysoni ehmi lhy metrö' mezodeh kehtsünhie' puuro ni leriba' nethse'wehtedeh. Puuroteprezünhie' ker' pfüthsa rö mi kedzü'miro jü eri tedeh züchy kedzü'miro ni limehthi rö puuro dze' enü'hi kehtsünhie' 'Latha' shyro ehse kele'hi. Pukah ni 'eri tedah' shyeh kehtsü kah. Latha sekhö' hi kenöba' ni "Lotha" shyro ko predeh. Shysoni zeththo hyno lo pfoh

puuro shü-ehzhe zeh thsülo. Pukah shyeleh 'eri tedeh kehtsü ro' shyeh.

Ehdze' kedzü' kelie puh te kebeh ni duke' kehumi thsü kehmo nhie' Lotha miro römi katrö' ethsöh te. Shühjelo puuro lethre' puuro ko kehtsü "Lotha ta loa eroe jipo", pukah ni erö ethsöh lesotoh kehtsü shyeh. British Political Officer J.P Mills ni puuro zeh Lhota Naga shyro thu mehte, ne tsühlo ketseh phe' kedehchy bokehde pfoh Lotha thsülo.

3. Konyak

Konyak miro puuro shü-ehzhe che lehdye lokewe jelo kenü' vüyah shyeh. Puuro lethre' puuro ko kebeh ni "Naga" pukah ni 'kenü' (na) kyele' (ga) shyeh. Konyak miro zehtho kedzü' kelie ni 'kah-ha', pukah ni 'kah' (ketö'), 'ha' (ehmi), ketö'mi shyeh.

Atsa pfoh kebeh sekhö' 'Konyak' hi ehdze' puhte kehtsü kehnhi beh. Ehdze' kelie ni sekhö' kehnhi pfoh

kehrhü rö kophre loa shyeh. 'Khao' ni ketsü, 'Nyak' ni kehtsü. Konyak miro ketshütheh tsüpry kehtsü jelo kophre loa shyrö puhyah. Ehdze' kehnhi ni "Kong-nyak", pukah shyeleh 'nheka pheh zehche rreh kehtsümi'. Atsa pfoh kebeh 'Konyak' sekhö' hi British miro keko da' loehlo pfoh phre lo ne' shyeh.

4. Kuki

Nagaland loeh kebeh Kuki shü-ehzhero "Khul" daulo lhywöh ne' shyehkehtsü mehliyah. Ehsü shühnoshüh ni Central China dau beh. Khul pukah ni "cekye moi kadzü thro-u" shyeh meh. Burma miro ni Kuki ro pfoh 'Chin' shyrö koeh. Chittagong kadzüketö' ba' Bengaliro ni "kookies" shyrö koeh. British miro ni leshi kethu dau 'Kuki' shysoni thu mehte deh kehtsü thre' soni atsa ketso' zetho shühnoshüh pfoh teyah.

5. Sangtam

Britishmiro ni Sangtam kadzü leriba lo wöh kerikele' nhie', puuro qahsü Woodthorpe ni miro nhie' puuro daba' lo wöh ro? shyro enü'hi kehtsünhie' "Sangdang" loeh lo wöh-ah shysoni pu sepu kele'hi. "Sangdang" sekhö' kah ni 'phadze', kedzü'jeomo puuro ni ekye dze tetro' pfoh phadze thre' soni lhy kebebeh jehlo. Britishro ni puuro zeh Sangtam shyro thumehte deh, shühjelo zehtho hynohy pfoh teyah.

Sekhö' kahro:

1. Ketiti	- Thsü delele' kehtsü.
2. Nethse' weh	- Mhah netho kethse' thsü rö beh kehlo.
3. Tattoos/zehche	- Kömo' pheh rhe'rheh lee' mierhi rhehpfü ehtsü.
4. Enü'	- Mi nhie' ehdze' enü' kehtsü.
5. Pfükese'mi	- Ami pfü keshe'miro, ehpumiro.
6. Phadze	- Thsüh mele pfoh ehbe dzetetro'hi son beh kehtsü.

Damehdzü kehtsü:

A. Kehtsühi kebehro kele'hi.

1. Phom shyeh kehtsü sekhö' pukah diby ro? Phom miro lhykehze pre kehtsü dze' thu hi.
2. Daba' lo Lotha sekhö' hi kophrelo ro? Pukah ni diby ro?
3. Lotha miro puuro lethre' puuroeh pfoh diby koeh ro?
4. Kukiro ni daba' lo lhypre ro? Ehsü ni daba' ro?
5. Sangtam miro duke' lhykehze pre kehtsü netho zeh diby ro? Pukahnidibyro?

6. Konyak shü-ehzhe zetho ehdze' kehnhi ro thuhi?

B. Zho kehtsüo sühkehrhü hi:

1. Lotha	kemhö' puh-eh.
2. Phom	Burmese ro 'Chin' shykehtsü
3. Sangtam	eri tedeh
4. Kuki	kenü' kyele vü
5. Konyak	ekye dze tetro' rö lhy.

C. Ehsü methöh dau sekhö' zho' kehtsü pfoh thuhi:

1. Lotha miro China loeh _____ dauilo nethse' weh wöh.
2. Phom miro _____ phe lhy rö yichieyimhu' meduh mezenguyah.
3. Konyak lehphre kah ni _____ lee ha ni _____.
4. British mi _____ ni Sangtam kadzü loeh qahsü thsü rö wöh.
5. Burma miro ni Kuki miro pfoh _____ shyrö koeh.

D. Sekahro zho leh zhomola thokhe loeh thuhi.

- a) Konyakmiro puuro shü-ehzhe che lehdye lokewe jelo kenü vü yah. _____
- b) Phom miro ni 'Yinghilong' pfoh soni puro lhipre kehtsü shü shi-eh yah. _____
- c) Lotha miro khezhakeno dau lo nethse weh leriba wu lhi lo. _____

d) Britishmi kaduo JP Mills ni Sangtam miro zü kethsü
kerikelee'o thsü_____

E. Pati kepfühlo soni sekhö thumebeh kehtsüro pfoh
sekah thu phe hi.

Ketiti	Limethi	Dzetetro'
--------	---------	-----------

F. Kephrüdze' loeh kebeh shü-ehzhe kelie kehthelo soni
puuro dze' kewero, kehtokehso, nathsü, merökethsü
dze' ro sekhö' 100-150 tenau thuhi. Mierhi mecyi
rhehhi soni ehdze' thu lowe.

Kephrüdze' 2

A Nagaland

Lühzo loehlo chelo kewe:

1. Lühzo keko lephre tetro'tenöh zho'toh soni pemo phrüh-hi.
2. Lühzo dze' chetylo son shü-ehzhe dze' puh lee' thuhi.
3. Lühzo loeh Kehtsü kehbehro kele'hi.
4. Se metha' kehchiro chetylo son kethu loeh lee' kepu' loeh khehilo.
5. Sekah kethse' chelo son pföh i lydo loeh thulo.
6. Nomi nethoba' yehprü' lee' khuhniuro chelo.

Chüh-ehprü'ro ni kedimi nöpy
Thsü'khuhniuro ni seso' rö khwe kehte-o
Kadzü ni che wöhtso lokehho suna
Sehwe dze' ni kukehlo dze'ro kehphrü
thsü

Kadzüketö'ro mi jü-i tetro'
Thehniké' ni kezü kewe kelie thre'
Hyno ni Nagaland, a Nagaland.

Kethro ni zhibu kadie' kelie thre'
Shysoni ejühro ni kehzükewe
Sehso ni kehphrü tshü
Melikewe ni kadzü pfüwe' loeh kebeh
thre'

Tsühtetro' phe lo kesoh mewöh kebeh
Mhemethakehmo rifümiro
Hyno ni Nagaland, a Nagaland.

Rükulü Kezo

Sekhö'ro:

1. Chüh-ehprü' - chühbo' lee' prü'boh kahdyedye kadzü shü kelie ba' kebehro.
2. Thsü'khuhniu - khuhniu kahdyedye kadzü shü kelie ba' kebehro
3. Kuhkehlo - kuhlo kehtsü
4. Chekehmo - chemo kehtsü
5. Seso' - mehli lokewe
6. Meli'kewe - pfücüh kethsü
7. Rifümi - ehri füh kehtsümi
8. Mhemethakehmo - mhe kelie-i mehthamo kehtsü

Damehdzü kehtsü:

A. Lühzo kephrü: Kephrünumiro lo sekhö keko da' tetro'-tenöh zhotoh rö lühzo ehtro thsü phrüh hi shile mi kenhi thsü le kelele thsü phrüh tehri melo.

B. Kehtsühi kebehro kele'hi:

1. 'A Nagaland' lühzo dau chüh-ehprü' lee' thsü'khuhniuro pfoh diby puh mehdzühi ro?
2. Lühzo zophrehi kehtsü-o ni Nagaland kewe diby ro puh ro?
3. "Sehwe dze' ni kuhkehlo dze'ro kehphrü thsü ". Lühzo zophrehi kehtsü ni diby kah puh-eh ro?
4. Lühzo loeh kebeh zethumiro ni mhemethakehmoro shyeh ro?
5. "Kethro ni ezi' kadie' kelie thre' soni ejühro ni kehzükewe" sekah hyno lohlo pukah diby chelo ro?

C. Sü methöh dau sekhö' zho'kebeh pfoh thuhi:

1. Chüh-ehprü'ro ni _____ lee' thsü'khuhniuro ni seso' _____
2. Kadzüketöro ni _____ lee' _____ ni kezüwe.
3. Seso' kehbeh dao ni _____ lee' pfücüh zü nü kadzü pfüwe' loh _____.
4. Daba' nü _____ pfücüh lee' mhekadie' shehhi _____.

D. Dibythre soni aro chühehphrüro lee' thsükhuhniro mekha'lo wero?

Mesühi soni nomi thsülokewe ehda 3-4 dze thu hi.

E. Sekepu mhetho:

Kephrünumiro keze' pfoh ehtro kethsü thsühi soni sekhö thu mebeh kehtsüro pfoh sekah pfühlo. Shysoni ehtro loeh mi kelie pe leshikyebu dau sekah puh meche hi.

Seso	Melikewe	Chekehmo	Kukelo
------	----------	----------	--------

F. Mhetho kethsü:

Nomi lhy kebeh kadzüba' ngu lokewe chüh-ehprü' lee' thsü'khuhniur mierhi pa pengu' pfühlo soni l leshidah loeh ehze thuhi rö bihi.

KepHRüdze' 3

NAGALAND LOEH EHNIERO- I

Kephrüdze' loehlo chelokewero:

1. Nomi shü-ehzhe weh ehniero chelo de.
2. Mi kedzü'mi weh ehniero chelo soni puro dze' kewero chelo de.
3. Sekhö' lee' sekah kethse'ro chelo soni pföh thu chelo de.
4. Kephrüdze' phrüh kwe'hi rö pukah chelo de.
5. Aro lehphre loehlo leshi thu moi puh kwe' chelo de.
6. Thu mebeh moi keti' kahpuhi kehtsüro chelo de.
7. Shüzhe kahdyedye kebehro da'zho' ezhe kehtsüro che moi zohchelo de.
8. Nomi shüzhe weh ehnie menie kehtsü da' zho' kewero moi mikedzü'miro da' zho' kewero chelo de.

Nagaland ni ehnie menie kehtsü kadzü, shyson puhyah. Shü-ehzhe kahdyedye kebehro meduh lethre' ledyedye ehnie beh tu'. Taketa' ni mhetho meye'kelee' thsü wöh kehtsü jelo ehnie meduh taketa' zü khikehrhü teyah.

Duke' lo thsü wöh kebeh ehnie tsühlonhie' lenü thsüpföh röpfü ethsöh teyah. Shysoni thö'ehny rö melho' kehtsü behyah.

Aoleang Monyu

Konyak mi ehnie
meye'kele'o ni
Aoleang Monyu. Ehnie
hynohy mehciro di
moi thsi lesodeh
kehtsü chy Kerethrü
dubado kerikele' nhie'

menieyah. Morung mhöjhüba' kahvüboh kelie shehhi rö röpfü
Wangwan lo tewuh ehnie menie kebeh minöhro seh tehkhe
khepfoh tsü mehloyah. Ezah sahrü ketso' ehnie menie phe' soni
minöhro thsü'fuh, khuleh, meröthsü, lüh thsü lee' nabsü soni
melho'yah.

Metümnyo

Yimkhiung ro ehnie
Metümnyo Ehnothrü ezah
8 ni menieyah. Puuro
mehli kehtsü pfücühro
rökwe sahrü, nicühro
rökwe pengö' beh shyeh.
Shühjelo ehnie hynohy

menie rö hana' menu' kehloro seh rökwe khepfoh tsühiyah
shyeh. Pfücühro thehze thsü'thri sahrü, nicühro theze thri
pengö' khephre pfoh erö thsöh-eh. Ehnie tsühlonhie' thö'ehny,
kehzüwe lee' kyela kehphe mhethoro thsüloeh.

Mimkut

Kuki miro Mimkut ehnie Zahthothrü ezah 17 ny menie yah. Ehníe zeh hi “mim” (Tothsehbe) loe-hlo thophrelo. Kuki miro mehli kebeh kerikelee’ nhie’ puuro kadzüthrou

lhy te syeh. Shysoni kadzü patö tepre kehlonhie’ Tothsehbe ngulo, shühjehlo ‘Mim’ pfoh ehnie zeh tholo. Mimkut menie soni kadzüthrou kehkhé kehtsüo römi Thila(demon) jüwe thsüteah shyeh.

Tokhu Emong

Lotha ro ehnie Tokhu Emong ni Buhlothrü ezah 7 nhie menieyah. “Tokhu Emong” pukah ni rü’qa kehlochy chütho rö melho’ kehtsü. Ehníe tsühlonhie’ reba’ mhah yehprü’ pfhüh, khulhethsü moi evy lhe’kehtero meduh

sehkheyah. Netho miro mi kelie-i lahkaba’ tepre kehtsü sehkheeh. Thra kezümiro lee’ kyelomiro seh ehthsü’ pfoh tsü soni wudeh kehtsü tsühlo ba’ kehzükehsüro mesü modehyah shyeh.

Sekrenyi

Angami ro ehnie meye'kele'o Sekrenyi hy Chühpri thrü ezah 24 ni menieyah. Sekrenyi hy mhe thsümethseh kehtsü ehnie. Shühjelo netho loeh jühkhöro

thsümethseh soni pfücühmiro jühkhöloeh mah jühthryah. Shysoni rökwe kehsüro lee' kethsü'keni'ro thsümethseh loyah shyeh. Jühkhö daulo ejüh pföhwöh rahbameniero kehzü'cehi soni thsümethseh loeh. Nicühmiro ni hazuh pföhekye thsühshero kehzü'ce rö thsüleso kedehchy ni thö'ny rö melho' yah.

Chega-Gadi

Liangmairo ehnie Chega-Gadi ni Buhlothrü ezah 31 nhie menieyah. Fjü' pföh röthsö thsü soni minöhro lo lhytewöh lokewe thsühiyah. Shysoni nethomiro mah

eloh dau 'Tebai-Bailo' shyrö kehwa pföh thsü'röh füh mehtehieh. Ehnie tsühlonhie' thro'lümiro kelielie eh kehcheloyah. Lümiro ni kuhjo khah rö pföh mah reba lo thromiro zü melho yah. Shysoni kelielie kehche preloeh. Methsü' lee' kyebumiro melho' soni thö'nyloeh.

Sekhō' lee' pukahro chelo:

1. Lenü	-	mhe ethsöh kehtsü.
2. Mehci di	-	eloh mehciro thsihi.
3. Rökwe	-	minöh-eh züte kebeh.
4. Thsüthri	-	ehthsü' qathsa kecycy thsü
5. Kyelapre	-	nuyie thsü kehtsü
6. Jüwe	-	ehmi jükepa thsükehtsü
7. Rüqa	-	rübe qa kehtsü
8. Chütho	-	bakhedeh rö ehtho kehtsü
9. Evy	-	ehmi kadzü ba' mah
10. Thsümethseh	-	Jühthrü moi bo methseh

Damehdzü kehtsü:

A. Sekah thu mebeh kehtsü zü pukah ezhe kebeh leshikhöro kephrüdze' loehlo pfüh lo.

1. Emhe moi ehmi bomethseh kehtsü_____
2. Mehci chu pfoh kadzü loeh khehi kehtsü_____
3. Ezah moi tsülo kelie metshü kwe kehzü metro, kehníe/lenü tshü lee melho kehtsü_____
4. Minuro lee' emhe pfoh keli lu-eh kelo _____
5. Kye nye moi lhi tehkhü mo kehtsü_____
6. Kuh kehe pe melo kehtsü _____

B. Shü-ehzhe lee' puuro ehnie pfoh sühkehrhühi:

Shü-ehzhe

Yimkhiung

Lotha

Konyak

Kuki

Liangmai

Angami

Ehnie

Chega-Gadi

Sekrenyi

Aoleang Monyu

Metümnýo

Mimkut

Tokhu Emong

C. Kehtsü kebehro kele'hi:

1. Diby ehnie menie kebehnhie' nethomiro thsü'föh, khulhe' thsü moi evy kehtsü sekhe-eh ro?

2. Diby jehlo Aoleang Monyu ehnie menie eh ro? Kahvüboh ni diby zehche ro?
3. Diby kehthsü jelo Metümnyo ehnie ni hana'ro jelo meyie' ro?
4. Sekrenyi menie kehtsünhie Angamiro dithre' puuro thsümethseh loeh ro?
5. Diby ehnie ni Thro'lümiro jelo menie-eh ro? Thro'lümiro dithre' rö kelielie kehche loeh ro?
6. Kukiro diby kethsü jelo Mimkut ehnie menie eh ro?
7. Kephrü'dze' dau ehnie sahrü meduh loh mhe kehnhi ezhe kehtsü diby ro?

D. Ehníe menie kehtsü tsüloro thu metengu hi.

Ehníe zeh	Diby kethsü nhie menie eh ro?
Metümnyo	_____
Minkut	_____
Adeng Monyu	_____
Tokhu Emong	_____
Chega Gadi	_____
Sekrenyi	_____

E. Zho kehtsü sekhö'ro rrehhi:

1. Kukimi mehli kebeh puuro ni kerikele' lhykehtsü shü
 - (a) Prü'thsü loh
 - (b) Ehce phe
 - (c) Kadzü throu
 - (d) Keri' phenhie'.
2. Ehníe zetho dano ni rüqa kehlochy etho kehtsü puh-eh ro?
 - (a) Sekrenyi
 - (b) Tokhu Emong
 - (c) Aoleang Monyu
 - (d) Metümnyo
3. Sekrenyi tsühlonhie' lenü thsü ro jühthrü kehtsü ni
 - (a) Rüqa kehlochy kumo' thsümethseh
 - (b) Römi fühmehte kehtsü
 - (c) Rökwe kehsüro lee' kethsü'keni'ro thrümethsehyah
 - (d) Wangwan rokwe koeh kehtsü

4. Thsü'thri pengu' lee' sahrü pfoh röthso kethsü ehnie ni
 - (a) Metemneo
 - (b) Tokhu- Emong
 - (c) Mimkut
 - (d) Sekrenyi

5. Tokhu Emong menie kebehnhie' ethsü' pfoh
 - (a) kezümiro lee' kyelomiro seh tsü' soni wudeh ke htsüba' kehzükehsüro mesü mo dehweh.
 - (b) Sohmiro seh tsüeh.
 - (c) Hana'ro rökwe khepfoh tsülo.
 - (d) Römi Thila jüwe thsükehtsü.

6. 'Tebai Bailo' shysoni kehwa kehtsü ni
 - (a) Minöhro lo eloh beh mehtsü mo de.
 - (b) Chega-Gadi da'mehdzü pre kebeh zeche
 - (c) Throlumi kyela pre
 - (d) Elohe dauilo thsü'-röh füh mehteh kehtsü

F. Kephrüdze phrüh hi soni sekahe thu mebeh kehtsü pukah leshekhö thu hi.

1. Samü zeh pfoh ehnie thophre lo _____
2. Mhe thsümethseh kehtsü ehnie _____
3. Mehciro di moi thsü leso kedehchy ehnie menie kehtsü _____
4. Fjü pfoh röthsö hi soni minuro lo lhi tewöh lokewe ths-Samü zeh pfoh ehnie thophre lo _____

G. Mesü rö kele'hi:

Mi throkehnhie moi ehtro thsülo soni mhe kehtsü kebeh ketahi rö kele'hi.

- (a) Kephrü'dze' loeh thumebeh kehtsü ehnie loeh iwe lo wöh dyey shyeleh da'no loh wöh ni ro? Pukah diby kethsü jelo ro?
- (b) Duke' lhy kebeh Nagamiro diby kethsü jelo lenü thsü rö mhe pfoh röthsöh-eh ro?

KepHRüdze' 4

Nagaland loeh SHÜ- EHZHE ZEHTHORO- II

Kephrü'dze' loehlo chelokewe:

1. Nagami shü-ehzhe zehtho kahdyeddyero lee' lhy kehzh

```
prekehtsü dze' ro chelo de.
```
2. Nagami sehwe dze'ro chelo de.
3. Kephrü'dze' phrüh kwe' hi rö pukah chelo de.
4. Kethu lee' keti' kahpuhhi kehtsüro chelo soni zülo de.
5. Sekhö' kethse' chepelo de.
6. Shü-ehzhe kedzü'mi ro dze' chelo soni puuro kewe dze' ro puhlo de.

6. Yimkhiung

Duke' we kelie pfühse'nhi lhy rö kehpa tedeh. Mehpfo ketha' kelielie pfüh, ne kehngu dele'lo modeh. Ezah kelieny puhoni wöh kethsü' dele'lo kehtsünhie' ethö' mezo soni ehsü shühdau Netho kelie methsoh lo. Shysoni netho zeh *Yimkhiung Awün* tholo. *Yimkhiung* pukah ni "pfüh soni wöhtsoh lo". Awün pukah ni 'ketre' shyeh. Sekhö' hyle'nhi kehrhü kehtsü ni pukah "ehsü ketre moi duke' weh ehsü, kelielie pfüh wö ngukehlo sü" shyeh. Government buhi loeh ni Yimchunger shyrö thu mehteyah, ne shü-ehzhe zehtho kehde pfoh *Yimkhiung tshü lo dah.*

7. Zeliang

Zeliang shyeh kehtsü hy ehzhe tro kehnhi pfoh kehrhü kehtsü zehtho, Zeme lee' Liangmai pfoh kehrhü rö thophrelo. Ehtro hynonhi hy Peren district loeh lhyyah. Mehpfö 1943 Kerethrü, Naga Hills D.C thsü kewöh C.R Pawsey ni Zeliang shüehzhe zeh thophre pfoh tsühi.

8. Angami

Angamiro ni shüehzhe kadie kelie kebeh Tenyimia tro ro. Puro weh pfükesemi zeh ni Vadi-o. Angami zehtho hi ehdze' kadyedye loehlo puh wu. Poumai ro ni puro pfoh 'Ngami' shi-eh, pukah ni "Ethrüh kewemiro" shi-eh meh. Mao miro mecyi puro pfoh "Ngami" shyrö ko-eh, ne Mao lephre dau pukah ni "Tesüeh kebeh Tenyimia ro" shi-eh. Kuzhamiro ni puro pfoh Anga shyrö ko yah, pukah ni "Mi meduh weh kethro ngu kete mi" shi-eh

meh. Shi-eh mecyi atsa pfoh te kehtsü Angami zehtho hy Britishmi ni thsüh wu kehtsü zeh pfoh te yah shi-eh.

9. Chang

Chang miro mehli kebeh, puuro ni chühbo' kadu kelie '*Chongnyu*' daulo lhypre shyeh. Chühbo' shühnoshüh ni kakhucü' bo' (Banyan). Ehsü kahdyedye ba' meduh chühbo' shühnoshüh mezengu lowe shyeh.

Ne' ehdze' kedzü'ro mecyi puhte kehtsü beh. Ehdze' kelie shyele Chang sekhö' hi '*Changennyu*' sekhö' loelo pfophprelo shyeh. Pukah ni 'Ela tetro' kehtsü' moi 'yichie -yimhu' kebehro jü-i tetro' shyeh. Ehdze' kedzü' kelie ni Chang miro thehni' kehpre sü ba'lo lhywöh shyeh. Thehni' kehpreba' sekhö' ni '*Chaangbou ae*'. Shühdaulo puuro shü-ehzhe zehtho Chang pfophprelo shyeh.

10. Chakhesang

CHAKHESANG mi shü-ehzhe zehtho hy etro kethsü' zeh daulo sekhö' kerikele'o pfoh kehrhü soni thophrelo. *Cha* ni Chokri, *Khe* ni Khezha/Kuzhami, *Sang* ni Sangtam. Ehtro kethsü'ro puuro kehzü kelie thsü soni shü-ehzhe tro kelie thsü de shyketsü sehphre thsülo soni kehrhülo.

Chakhesang miro ni lehphre kahdyedye puhyah. Ehle meyie' pedi'ro Chokri, Khezha/Kuzhami, Poumai lee' Sümi. Sangtam lee' Rengma lehphre thsü kebeh netho mecyi beh.

Sekhö' kahro:

1. Pfühse'nhi- chykezü-jükeri.
2. Methsoh – thsü sede'pre.
3. Ethrüh – jürhi kewe mi.
4. Sehphre– ehse puh phrehideh kehtsü
5. Zehtho – ehze ko kehtsü.
6. Buhi –ehdze' thu kete mebeh kehtsüro.

Damehdzü kehtsü:

A. Kehtsühi kebehro kele'hi:

1. Diby kehtsünhie' lee' zethu ni Zeliang mi shü-ehzhe zehtho thophrehi ro?
2. 'Yimkhiung Awün' ni pukah diby ro? Dithre' rö ko phrelo ro?
3. Angami shü-ehzhe zeh dithre thophre lo ro?
4. 'Chakhesang' hy dithre' rö thoprelo ro? Chakhesangmi leh-phre kahdyedero thuhi.
5. Chang miro lhypre kehtsü dze' mehlite kebehro ehdze' thuhi?

B. Ehsü methöh dau sekhö' zho'kehtsüo pfhüh pfoh thuhi:

1. Chang miro lhypre kehtsü chühbo' zeh ni _____.
2. Chakhesang mi shü-ehzhe ni ehtro _____ kehrhü rö methsohlo.
3. Zeliang shü-ehzhe ni ehtro kehnhi kehrhü _____ lee' _____.
4. Angami zehtho hi poumai lephe dau ni _____ shi-eh.
5. Yimkhiung miro shü-ehzhe zehtho keso' ni _____.

C. Ezho' kehtsüo pfoh sühkehrhühi.

A

1. Yimkhiung
2. Zeliang
3. Angami
4. Chang
5. Chakhesang

B

- Peren district
- 'yichieyimhu' kebehro jü-i tetro'
- lehphre katrö' puh kehtsümiro
- Yimkhiung Awün
- Tesü-eh kebeh Tenyimia ro.

D. Kephrüdze loeh zoh lo soni sekah thu mebeh kehtsü pukah ezhe kebeh sekhö kelie pfhüh lo.

- a) Pfhüh soni wötsoh lo_____
- b) Yichie-yimhu' kebehro jui tetro_____
- c) Poumai lehphe "ethrüh kewemiro_____
- d) Mi tro kethsü zeh daulo sekhö kerikelee' pfoh kehrhü ke htsüshü-ehzhezeh_____

E. Kahkepumiro ni sekhö trokeme phrüh tetro' hi de. Noh ni che kebeh sekhöro rreh kehu' hi.

Kehpa	Ethrüh	Chuhbo
Ethö	Sehphe	Thehni
Methsoh	Zetho	Kerikeleeeo
Kehrhü	Kehde	Meyie

F. Leshikhö thu kechy mebeh kechtsü (Words box) loehlo shü-ehzhe zehtho pfühlo soni sheh hi.

Chakhesang	Chang	Zeliang	Yimkhiung	Angami
------------	-------	---------	-----------	--------

A	F	E	C	T	G	B	V	R	A
C	Z	X	H	A	N	B	D	N	E
E	L	I	A	C	A	M	G	I	H
Y	I	M	K	H	I	U	N	G	K
G	X	A	H	A	L	L	I	E	J
K	Z	G	E	N	E	X	O	P	A
M	V	N	S	G	Z	Q	O	N	U
P	S	A	A	O	N	E	A	T	S
R	T	O	N	P	S	Z	R	U	V
S	V	Z	G	E	A	O	Z	X	W

G. Kephrü'dze' loh kebeh shü-ehzhe kelie kehthelo (nomi weh shü-ehzhe kehmo) soni puuro kewedze'ro – kehto-kehso, nathsü, merökethsü thre'kechtsüro sekhö' 100-150 tenau thuhi. Mierhi mecyi rreh pfoh eh-dze' puh lowe.

KepHRüdze' 5

EHzho lee' Ehpri (Nagami Dumi'se)

Ehdze' loehlo chelo kewe:

1. Kephrü' dze' phrütyhi soni ehdze' chelo.
2. Sekhö' kethse' che pelo rö pfoh i lydo thsüh chelo de.
3. Ehtro thsülo ru ehle puche lee' eni' chepelo de.
4. Se puhhi kemeh moi thu kemehro zülo lee' chelo de.
5. Kehtsü kebehro pu dze mesü rö kele' chelo de.
6. Nagami dumi'se chepelo de.
7. Dumi'se puh chepelo de.

Dukie' wekelie kezükewe kehnhi EHzho lee' Ehpri nhi te. Kenieny puunhi rökehsü Temi, keku' weshe kehtsü kelie bothru de shyrö ketalo. Lehdie loeh tepre kehtsünhie' kezükedzü' keme Tsehbö, Chühdoh lee' Erhuh zükethsü' lo. Puuro kethsü' mecyi rökehsü Temi bothru de shyrö lyrhülo. Puuro kezü pangö'ro Temi kye te wöh kehtsünhie' tsühzü deh, ne' rökehsü ni kyehu behmo. Shühnhie'shü puuro hakewe thsü pu kyehu dau methri rö telilo soni meduh lehdyedye mehse eseh lo.

Ehpri ni ehzü dau eseh lo, EHzho ni ehzü phenhie' behlo. Erhuh ni myepphu loeh eseh lo. Chüdoh ni pe tsükhe patu eseh lo. Shyeleh Tsehbö ni tsükhe phenhie beh. Temi ni wöh kehtsünhie' tsühzühbu' deh. Puni zühbu' mecyi kazüpi' ehzü loeh phe soni zühhi kehtsünhie' Ehpri ni puwe thrüthi' shyhi. Temi ni kehwaro erö' hi kehtsünhie' EHzho ni pe puweeh dzü deh. Temi ni atsaleh thsüh mezo deh.

Puni chemo, diby ni puweeh bomezhie behya' etsühzühu' deh kehzü jeo ngumo. Shühjelo Temi ni myephu loeh tephe' emye kewa' tyhi. Emye kewa' tyhi kehtsünhie' Erhuh ni mahpupe rö pu nechü ka deh. Mhekelieyi ngumo kehtsü zü Temi ni te tsükhe phenhie' phe' kehtsünhie' Tsehbö chekehla lo soni ezhi' deh. Zhi'deh-o meleh Chühdoh tsükhe patu eseh kebeh ni temhah puweeh kedzüthri deh.

Shüshüh pfoh Temi dze' thohkhe thsüdeh. Soni puni mhekebvü' pemodeh. Temi kechi' dau lo chelo kehtsü thrakezümi lyrhü rö telo kehtsünhie zohkehmümi etse' eku' rö behmecyi kulo we moi kelhi' loeh mhekehthrü-kereh meduh meni' lowe.

Sekhö'ro pukah chelo.

1. Eseh – phötsü kehtsü
2. Hakewe – rukewe soni thsülo.
3. Methri' – kedzümi meche mo kehtsü.
4. Thrüthi – Ehpri ketikera-o pfoh khrüh methsü' hi kehtsü.
5. Lyrhü – ehtro rhahzü kehtsü.
6. Dzü – khuniucüh tötheke' loeh etho pfoh kehrhü' hi.
7. Mahpupe – dephe pe, epöpre.
8. Kedzüthri – kedzü hi rö chy deh.

Damehdzü kehtsü:

A. Kehtsü kebehro kele' hi:

1. Ehpri lee' Ehzhö nhi diby ketalo ro?
2. Ehzhö lee' Ehpri nhi zü chysü kehlo kethsü' ro diby ro?
Puuro diby keta lo ro?
3. Puuro medu hi daba'eseh behro?
4. Temi ni kyehu wutsoh loo mese' diby thsü ro?
5. Myephu phenhie' Temi ni phe kehtsünhie dibythsü deh eh ro?
6. Nomi mesü kehtsü Kezü kethsü' hi sepe moru Temi bothru kehtsü hy ehzhö lee' ehpri nhi lethre' thsüthreh lowe leh mo ro? Nomi mesü kehtsü puh hi.
7. 'Ehzhö lee' Ehpri' nhi dze' loeh pukah diby che loi?

B. Noni mhekehthrü zü kechü' kehlönhie' we kelei mi kethruhy pföh thsülo leh mo ro? Ehdze' kejüh kelie thuhi.

C. Sekhö' ehzhö' kehtsüro pföh ehsü methöh loeh thuhi:

1. Ehpri nü Ehzhö pföh_____.
2. Temi ni _____.
3. Ehpri lee' Ehzhö nhi nü _____bothru de shyrö keta lo.
4. Temi nu myephu lo emye tyhi kehtsünhie' erhuh ni pe puwe_____ kadeh.
5. Kezümi lyrhüro beh-a' leh _____meni lowe.

D. Zho' kehtsüo pföh sühkehrhöhi:

A		B
1. Erhuh	-	a) khrüthi
2. Chühdö'	-	b) dzü
3. Ehzhö	-	c) mahpupe
4. Tsehbö	-	d) kedzüthru
5. Ehpri	-	e) chekehla
	-	f) zhi'deh

E. Mhetho kethsü:

Ehtro thsülo soni dumi'se kehthe pfoh mi kelie lo pre leshikyebu loeh puhhi.

Note: Kemetha'miro ehtro keze' kehtsünhie kye phenhie' kebehro pfoh trokelie loeh khehilo. Shysoni leshikye tsoh kedehchy ehdze' ketapelo. Shyru ehdze' pfoh wu class ro zü keze' de. Ehtro meduh dau mi kelielo pe dumise puhhi mehtsüde.

Dumise kehthelo pfoh thulo soni leshikyebu loeh puh hi.

Chelo mokesü:- Kahkepumiro ehtro keze' kebehnhie kye phenhie kebehro pfoh tro kelie loeh khehi shysoni leshikye tsoh kedehchy lo dumise ketslo soni thu lo.

- Ehtro lehdyedye medu dumise thu kelo pfoh puh metsüde. Ehtro loeh kebeh medu dumise keze soni puh masü.
 - Dumise puh kebehnhie ezho hiro zulo masü.
1. Dumise ro damehdzü pe kehtsü, ehdze tesü lee thokhe beh masü.
 2. Dumise puh kebehnhie kephrünümiro nhiepah meze masü.
 3. Dumise puh kebehnhie eleh kehde-kehdu kehtsü phamo.
 4. Ehse puh kehtse mezo moi nameye mezo kehtsü phamo.
 5. Kephrünumiro ehze puh tetro mezo moi tenuh mezo kehtsü phamo.

F. Mhetho kethsü.

Ehse kepu kah trokeme thu kengu mebeh kehtsüro kephrünümiro mithro kenhi pati thsülo soni kezümiro nhie diby kehtsühi ni ela' kehthe lo.

Kehto-kehso 1. Kehto-kehso diby medo kelee' ro? 2. Dibykethsüjelo i medo ro? 3. Dibykethsünhie lo to-eh ro? 4. No to ketiti leh mo ro?	Merökethsü 1. Diby merökethsü i medo kelee' ro? 2. Zethu zü meröthsü ni ro? 3. Dithre'ro meröthsü eh ro? 4. Zethu ni i nhie kahpu hi ro?	Kezümiro 1. Zethu ni e kezü kewekelee' ro? 2. No ni puwe va zhie zü kethsü'eh ro? 3. I kezü ni daba beh ro? 4. Dithrekehtsü dau ikezü ni iwe thröhi loeh ro?
Menuzah 1. I menuzah dib-ykethsünhie ro? 2. Dithrero imenuzah menie eh ro? 3. I menuzah ni diby loni eh ro? 4. I menuzah ni keto kewe diby to ni eh ro?	Tsühle 1. Tsühle dano ni i medo kelee' ro? 2. Dibykethsüjelo medo ro? 3. Tsühle hynonhie no ni diby thsüheh ro? 4. Tsühle hynonhie diby nathsü thsuheh ro?	Thsükhuhiro 1. Diby khuhni lo i medo kelee' ro? 2. Dibykethsü jelo medo ro? 3. Daba beh ro? 4. Diby to eh ro?

G. Kezü kehthelo soni dithre rö nomi methsütro ketröhi lowe la ehse keta hi.

Kephrüdze' 6

Nagaland loeh Ehniero - II

Ehdze' loelo chelokewe:

1. Nomi shü-ehzhe weh ehniero lee' pukah kebehro chelo de.
2. Shü-ehzhe kedzü'miro weh ehniero lee' pukah kebehro chelo de.
3. Sekhö' lee' sekah kethse'ro chepelo soni pföh thu chelo de.
4. Kephrüdze' phrüh kwe'hi rö pukah chelo de.
5. Nomi lehphre pföh thu moi puh chelo de.
6. Kethu moi keti' kahpuhi kechtsüro chelo soni zülo de.

Nagaland ni ehnie menie kechtsü kadzü shyro puhyah. Shü-ehzhe kahdyedye kebehro meduh lethre' ledyedye ehnie beh tu'. Taketa' ni mhetho meye'kele' thsü wöh kechtsü jelo ehnie meduh taketa' zü khikehrhü teyah.

Duke' lo thsü wöh kebeh ehnie tsühlonhie' lenü thsü pföh röpfü ethsöh teyah. Shysoni thö'ny rö melho' yah.

Moatsü

Ao ro ehnie meye'kele' ni Moatsü. Mehci thsi lesö kedehchy Threnathrü ezah 2 nhie' Moatsü menieyah. Ehnie hynohy Mapu lo tekhke khepföh samü pato khehi soni we mehloleh

shyö khah kechtsü zehche. Mhetho kehthrü thsü soni mehciro thsi kechtsü jelo ehtho rö thö'ny soni melho'yah. Myepfu kadie' kelie thsülo soni di' pfözöh chehlero thsü, phe thsü, thudi na'ro thsüh, meröthsü shysoni kehto kehsoro to rö melho' thö'ny loyah.

Mongmong

Sangtamro ehnie meye'kele' Mongmong ni Mehthsathrü ezah 3 nhie' menieyah. Mongmong pukah ni 'Tsühtha kwe' kehzüte' shyeh. Ehnie hynohy menie kehtsü pukah ni röpfü 'Lijaba' ethsöh soni samü ngu metrö' lokewe jelo. Kerikele' nhie' kyela meduh liekhakye myepfu' daulo 'müsüyangtüp' lenü thsü rö ehtso kethsü' pfoh shehhi rö myepfu thsüloyah. Khune lee' hazuh pfoh ehtso kethsü'ro seh tsühieh. Shühchhy lo thö'eny rö melho'eh.

Bushu moi Bishu

Kachariro ehnie meyekele'o Bishu ni Zahthothrü ezah 27 ni menie-eh. Bishu pukah 'Bi' ni 'kekha'; , 'shu' ni kehzükewe. Rüqa kehlochy ehnie hynohy keze kethsü' thsü soni menieyah. Kerikele' ni

Busu Jidap, kehnhiu ni Surem Baino, shühchhy ni Hangseu Busu shyeh. Netho loeh telu kehtsü kehtsa dau kahvü medi'pfoh khekehchio pfoh Phangsla shyrö koeh. Thö'eny rö lüh thsü, nahshü, meröthsü soni Muri(flute) mhö rö bavü de rö ehnie menie-eh.

Mieleingi

Zemero ehnie Mieleingi ni Cidie'thrü ezah 11 nhie' menieyah. Mieleingi ni emye pfoh thsümethseh kehtsü ehnie. Ehnie zah kerikele' ny pfücühmiro Morung dau kahvü pfoh emye thsühi rö zatsüh emye söh mebehyah. Ehnie menie kehtsü ezah kehnhi

tsohkehmometha pfücühro lee' nicühro kwe'thsü beh mo. Mieleingi lenü thsü kehtsü pukah ni röpfü lo pfücühmiro seh keku' lee' meli'kewe khepfoh tsü soni zohkehmümi lee' thsü'khuhiuro zümerhi rö netho khwe lokewe jelo.

Monyiü

Phom miro ehnie Monyiü ni mehciro thsideh kehtsüchy Kere'thrü dubado kerinhie' menieyah. Ehnie hynohy nicühmiro seh kethro-kerhu khepfoh tsü'hi kehtsü ehnie.

Pfücühmiro ni keto-kehso moi hazuh kewekele' pfoh soni lüminöro lee' tehpi'mi nhühdeh kehtsüro seh khepfoh tsühieh. Methsü' melho', pfüzöh chehle thsü, phe thsü shysoni thokhekele' nhie' pfükese'mi ro ni keto-kesoro kelielie zü kehle'to rö ehnie menie ele' dehyah.

Sekhö'ro pukah chelo:

1. Melho' - kwe' thsü rö mhetso-so kehtsü
2. Myephu - emye thsü kehtsü ehsü.
3. Tsühtha - kelhi'tha/erhe'
4. Mhö - keti' loelo ehchü khephre.
5. Zatsüh - ezah tsühlo meduh

Damehdzü kehtsü:

A. Shü-ehzhe lee' ehnie zho' kehtsü sühkehrhöhi.

Shü-ehzhe	Ehnie
Monyiu	Ao
Moatsu	Kachari
Bushu	Phom
Mieleingi	Zeme
Mongmong	Sangtam

B. Kehtsühi kebehro kele'hi:

1. Nagami weh eniero da'no ni nicühmiro jelo menie-eh ro?
Pfücühmiro diby thre' rö kethro – kerhu' khepho nicühmiro
tenguhi-eh ro?
2. Mieleingi ehnie dau emye ni diby jelo meyie' ro?
3. Ao miro weh ehnie meyেকে' o ni diby ro? Diby kethsü jelo
ehnie shühnoshüh menie-eh ro?
4. 'Mongmong' ni pukah diby ro? Diby kethsü jelo Mongmong
menie-eh ro?
5. 'Bishu' ni pukah diby ro? Bishu menie kebehnhie' diby mhöeh
ro?

C. Kephrüdze' phrühhi soni sekahro thu lesohi:

1. Müsüyangtüp lenü.....
.....
2. Phangsla ni.....
.....
3. Mieleingi menie kebehnhie' kahvü pfoh emye thsü rö.....
.....
.....
4. Monyiu menie kebehnhie' pfücühro ni
.....
5. Moatsü menie kechtsü ni Mapu lo tehkhe
.....

D. Mesü rö thuhi:

- i. Nagami weh ehniero diby kehthsü jelo taketa' zü khikehrhü te-eh ro?
- ii. Phom miro Monyiu menie kebeh nhie' nicühmiro seh ke-thro-kerhu khepfoh tsüyah. I mesü kechtsü dibykethsü jelo ro?

E. Kyebumiro thrakezümiro lee kyelomiro medu ehnie menie ke-behnhie kwe wu mese lo yah. Christmas mecyi aro jelo ehnie meye kelie. Christmas chuhbo kelie mierhi rreh hi soni ronjü kehnü ro medi hi.

F. Ehníe meníe kebehnhíe noh ní díby thsü kehtsü í medo lá kezüo zu keta hí. Lethro thu mebeh kehtsü thre rö kelielíe nhíe kehtsü hí.

1. Díbykehtsünhíe noní ehníe meníe eh ró?
2. Ehníe nhíe díby medo kelee' ró?
3. Daba lo wu ehníe meníe eh ró?
4. Nomi ehníe meníe kebehnhíe díby kehto kewe khah to eh ró?
5. Ehlu lee nahshü kehtsü dau noh ní thsü eh leh moró?

KepHRüdze' 7

Nagaland loeh SHÜ- EHZHE ZEHTHORO- III

Kephrüdze' loelo chelo kewe:

1. Nagami shü-ehzhe kahdyedye zehtho lee' thophre keh-lo dze'ro chelo de.
2. Nagami sehwe dze'ro chelo de.
3. Kephrüdze' phrüh soni pukah chelo de.
4. Kethu lee' keti 'kahpuhhi kehtsüro chelo soni zülo de.
5. Sekhö' kethse' chepelo de.
6. Shü-ehzhe kedzü'miro dze' chepelo soni puuro kewero chelo de.

11. Kachari

Kachari shü-ehzhe zeh thophre kehtsü ehdze' kethsü' puhte. Kerikele'o ni, ehdze' puhte kebeh puuro dum'i pfüse'ro Bramahputra lee' Koshi kerì' tenau lhywöh. Nepali miro ni ehsü shühno pfoh *Kachar* shyrö koeh, shühjelo shühdau lhykebehro pfoh soni Kachari shyrö koyah. Shühchy kehnhi-o J.D Anderson ni puh kehtsü Kachari mi *Koch* ni Bengal kedi tro. Assam miro ni *Koch* pfoh Koss shyrö koeh. Shühjelo Kachariro pfoh soni Kossari shyeh.

Ehdze' kethsü'u puhte kebeh N. K. Burman ni puhkehtsü Mahabharata loeh thu mehte kebeh North-East ro pfoh 'Kachcha' shyeh. Pukah ni ejüh kadie' lee' ehce ketö' rahkehö' kebeh kadzü shyeh. Shühdau lhy kerikele' tro ni Kachchhari moi Kachari ro shyeh.

12. Khamniungan

Khamniungan nethoro India lee' Myanmar dau mecyi beh. Khamniungan shyeh kehtsü hi sekhö kethsü' pfoh kehrhü soni kophrelo. '*Kham*' ni ejüh, '*Niu*' ni weshe, *Ngan* ni kehpresü. Shühjelo Khamniungan pukah ni 'ejüh weshe moi kerì' kehpresü' shyeh. Ejüh kehpresü puhte kebeh hy Khamniungan kadzü loeh kerì' kadie'kele' Laang puhyah. Laang kerì' ni Khamniungan miro kadzü loelo edeh *Chindwin* kerì' loh wöhyah.

13. Pochury

Pochury zehtho hi ehmi ehtro kethsü' zeh pfoh kehrhü rö kophrelo. *Po* ni Sapo, *Chu* ni Küchury, *Ry* ni Khwiry sekhö' dau lo pfohlo. Ehtro kethsü'ro tsühlo lehdyedye nhie Myanmar nhiepah lo netshe' weh wöh. Sapo tro ro *Shaphongri* netho loelo wöh, Küchury tro ro Nagaland lethropah lee' thehni' kehpresa' lo wöh(atsa ni Myanmar), Khwiry tro ro mecyi Nagaland thehni' kehpresa' lo lhywöh (atsa ni Myanmar). Ehtro kethsü' hyrohy kehrhü soni Nagami shü-ehzhe dau Pochury thsülo.

14. Rengma

Rengma shü-ehzhero puuro zehtho dze' kewe kelie puhte. Puuro lehphre loeh puuro zehtho ni *Nzonyu*. *Nzon* ni ehmi thro'kelie zeh, *Nyu* ni miro, *Nzonyu* pukah ni *Nzon* miro shyeh. *Nzon* Tegibu ni puuro shü-ehzhe loeh ehmi meyie' kelie zeh. Pu ni Terogvü ketö' pheh netho kelie Tegibuphen methsoh hi.

Ne' Rengma zehtho ni Britishmi zü ketshü' kebehnhie lo thophre lo.

British miro ni Assam loeh wöh kerinhie' Ahom kedi zü kethsü' de shyrö kohi. Ne' kedi ni wöh lohodeh soni rifümi kelie Keyhon melohhi. Keyhon ni puuro pfüzoh thudi na' thsühti' vü'rö wöh ketsünhie British mi kaduo ni puwe ngupfoh erömi ne' shyrö mesü deh. Shysoni ehse keke' kebehmi nhie'lo erömi thre'kehtsü sekhö' enü'hi kehtsünhie, ehse keke' kebeh-o ni Rema shysoni puhhi. Shühjelo Britishmi ni puuro tro pfoh Rema moi Rengma shyrö kophrehi.

15. Sümi

Sümi ro shü-ehzhe zehtho dze' katrö' puhteyah. Sümi zehtho hy Angami lehphre nombor kethsü' (se) daulo pfohphre lo ne' shykehtsü mehliyah. Dumi'se puhte kebeh Angami, Chakhesang lee' Sumi ro ehmi thro'kelie nö, shysoni puuro Khezhakenoma netho loeh lhywöh. Sümi ro pfükesemi zeh ni Seme, pukah ni ehmi kethsü'o, shyeh.

Ehdze' kedzü' kelie puhte kebeh Sümi zehtho hy puuro netho thsü kerikele'

zeh ‘Swemi’ loelo thophrelo ne’ shyeh. Tsathiny ni netho zeh pfoh Sumi thsüdah.

Ehdze lehdye kelie puhte kehtsü du’ pfükese’mi kelie zeh Süpu loelo Sümi kophrelo ne’ shyeh.

Ehdze pedi’o puhte kebeh Sümi sekhö’ hi pfühse’nhi zeh Tukumi lee’ Suwumi zeh ko kehrhü soni thophreloa shyeh. British miro ni Swemi shyö thumehte, shysoni thu mejüh pfoh Sema thsühi, ne’ mehpfo 1992 ku bokehde pfoh Sümi thsülo.

16. Ao

Ao miro shüehzhe zetho hi ‘Dikhu keru pfütsha te kehtsüro moi pfütsha te deh kehtsü loehlo thophelo shi-eh. Junglir lee Mongsener nhi kehrhü kehtsü pfoh Aor shi-eh puh yah. Ehdze puh kehzhete kehtsü lee’ mehli kebeh Junglir tro ni Jungliyimti loeh Lungtrok dau etso phello lhi pre shi-eh. Puro lhiwe soni mi katrö lhi kehze pelo,shühjelo mi shühro pfoh Junglir shi-eh ko yah.

Mongsener tro ni South-East Asia loeh Irrawady keru lee’ Chindwin keru pfütsha wu Jungliyimti dau lhi-lo shi-eh. Mongsener sekhö hi putu Menden loeh tsüphrü kethsü zho’

daulo pfohphe lo shi-eh. Putu Menden dau tsüphrüro tehri soni keku pfoh eh shi-eh. Shühjelo Mongsen shi-eh kehtsü pukah ni tsahmo soni Putu Menden dau tehrizohte kehtsü puhyah shi-eh.

Sekhö' kahro:

1. Cühnömi - numiro/thsüzhy kehrhü kehtsü.
2. Ehce - cetsoh moi ehce thre'kehtsü
3. Rifümi - ri füh kehtsümi
4. Römi - rökehsü
5. Bokehde - thsükethse'
6. Tsahmo - le' soni thsü zohte

Damehdzü kehtsü:

A. Kehtsüeh kebehro kele' hi:

1. Kachari shü-ehzhe zehtho thophre kehtsü dze' kelie thu-hi?
2. Khamniungan zehtho ni pukah diby puh-eh ro? Dyby dze' puh mehdzü hi ro?
3. Pochury shü-ehzhe loe tro kethsü'ro zeh diby ro? Puuro daba lo wöh kehrhü lo ro?
4. Rengma shü-ehzhe zeh thophre kehlo dze' kenhi thuhi?
5. Sümi ro shü-ehzhe zeh thophre kelo pfühse'mi kethsü'ro dze' thu hi?
6. Junglir lee Mongsener troro lhi kehze pe kehtsü dze' thu hi?

B. Ehsü methöh loeh sekhö 'zho' kehtsüo pfoh thuhi:

1. Nzon Tegibu ni _____ netho Terogrü ketö' pheh methsohi.
2. Pochury shü-ehzhe ni ehtro _____ zehtho pfoh kehrhü rö thophrelo.
3. Khamniungan nethoro meyie' kebeh pukah ni _____ lee' _____ loeh beh.

4. Assam miro ni Kachari ro pfoh _____ shyro koyah.
5. Sümi shü-ehzhe zehtho hy Angami lehphre loeh nombor _____ daulo kophrelo ne' shykehtsü mehli yah.
6. Aor shi-eh kehtsü ni _____ lee' _____ nhi kehrhü.

C. Zho' kebehro sühkehrhühi:

A	B
1. Kachari	India lee' Myanmar loeh kebeh ro
2. Khamniungan kadzü	Ejühkadie lee' ehce nhi nü rahkehö' kebeh
3. Sümi	Nzon miro
4. Pochury	Ejüh weshe pre kebeh sü
5. Rengma	Shü-ehzhe zehtho dze' pedi' puh teyah.
6. Aor	Dikhu keri pfütsha tekehtsüro

D. Sekah thu mebeh kehtsüro 'zho' leh 'zhomo' la thokhe dau thu hi.

- a) Sema miro shü-ehzhe zehtho hi mehpfo 1992 ku bokehde pfoh Sümi thsülo _____
- b) Pochury shü-ehzhe troro China daulo nethse weh soni lhi wu _____
- c) Britishmiro Assam loeh wu kerikelee' nhie Ahom kedio ni rifümi kelie keyhou züwu puro kethsü' _____
- d) Khamniungan shüehzhe zehtho hi sekhö kethsü pfoh kehrhü soni kophrelo _____
- e) Nepali miro ni Kachari pfoh Kossari shi-eh ko yah _____

f) Mongsener troro Lungtrok dau etso phelo lhi ke-
hzhe pelo_____

E. Pati kepfhülo soni sekhö thu mebeh kehtsüro pfoh
sekah thuphe lo rö nomi leshikye bu loeh kebehro zü
keze hi.

Methohphe	Zükechülo	Nethse weh
-----------	-----------	------------

F. Kephrüdze' dauilo shü-ehzhe kelie kehthelo soni
puuro dze kewero - kehto kehso , nathsü lee'
merökethsü dze' ro sekhö' 100-150 tenau thuhi. Mier-
hi mecyi rheh pfoh ehdze' thu lowe.

Kephrüdze' 8

Nagaland loeh ehniero- III

Ehdze' loelo chelo kewe:

1. Nomi shü-ehzhe weh ehniero lee' pukah kebehro chelo de.
2. Shü-ehzhe kedzü'miro weh ehniero lee' pukah kebehro chelo de.
3. Sekhö lee' sekah kethse'ro chepelo soni pfoh thu chelo de.
4. Kephrüdze' phrüh kwe' hi rö pukah chelo de.
5. Nomi lehphre pfoh thu moi puh chelo de.
6. Kethu moi keti' kahpuhhi kechtsüro chelo soni zülo de.

Nagaland ni ehnie menie kechtsü kadzü shyson puhyah. Shü-ehzhe kahdyedye kebehro meduh lethre' ledyedye ehnie beh tu'. Taketa' ni mhetho meye'kele' thsü wöh kechtsü jelo ehnie meduh taketa' zü khikehrhü teyah.

Duke' lo thsü wöh kebeh ehnie tsühlonhie' lenü thsüpföh röpfü ethsöh teyah. Shysoni thö'ehny rö melho' kechtsü behyah.

Naknyulüm

Chang ro ehnie Naknyulüm ni Sehlüthrü ezah 31 nhie menieyah. Naknyulüm ni "kewa ni kezhü' jü kuhlo kechtsü zehche". Chang miro mehli kechtsü wekelie kadzü hi zühti' soni minöhro mhe kelie-i ngu mo rö mhe thsüloho soni lhy shyeh. Ne' mi thro'kelie ni ekhuh kömye kehnhi kehpfü ye kehlochy kadzü dau kezhü' huhdeh shyro puhte. Shühjelo kewa'

ni kezhü' jü kuhlo kechtsü zehche ehnie menie soni röpfü jüwe thsüeh. Ehníe kedzü'ro thre' soni thö'ehny rö melho', meröthsüeh, ne' ehnie hyno tsühlonhie' nahshü kechtsü thsüeh mo shyeh.

Ngada

Rengmaro Buhlothrü ezah 9 ny Ngada ehnie menieyah. Ehníe hynohy rüqa khedeh kechtsü zehche ezah 8 ketso' ehnie menie phe'eh.

Hazuh thu, kechi'khöhro phi methseh, kechi'miroeh khune pfoh tsü, jühthrü, rahbamenie lee' ehri na'ro thsümethseh, melho', di' pfüzöh thudi na'ro thsüh soni elhe', shühthre' kechtsüro ezah lehdyedye beh shyeh. Ehníe thohkhe nhie' ezah 8 ny methsü' mehlho beh yah. Rengma miro mehli kebeh ehnie tsodeh kechtsüchy kechi'mi ngu'ro netho khedeh soni temhah kechi'mi kadzüba' lhytedehyah shyeh.

Yemshe

Pochury miro rü'qa khedeh kechtsüchy Buhlothrü ezah 5 nhie' Yemshe menieyah. Yemshe shykechtsü pukah ni kyehu loelo keto-kesoro ehdi tengu' pre kechtsü puhyah. Ehníe menie kechtsü ezah 22 ketso' menie phe'eh. Ehníe

zah thohkhekele' ny pfoh soni meye'kele' zah shyeh. Ehníe tsühlonhie' kelielie ketry kele', thrakezü kethse' pfühlo lee' kyela kepulo, netho methseh, lahdie'ro thsü shyeh. Ehníe hynohy mhe thsükethse' rö lhy dele'pre kechtsü lehkezo' tsühlo kelie.

Miu

Khiamniungan ro Miu ni Threnathrü ezah 5 nhie menieyah. Ehníe hynohy ehpumiro lee' etsimiro kehzükwewe jelo menieyah. Ehpumiro ni tehke khah pfoh

etsimiro seh tsühiyah. Etsimiro ni ehpumi seh rahbamenie, ehza lee' keto-keso pfoh wöh tsühiyah. Ehpumi lee' tehmi nömiro tenau kehzükwewe bometse' pre kehtsü ehnie kelie. Ehníe nhie' thsü'khuhnüro dethru pfoh röthsö thsühi soni mehcitemü'ro wepre mehlo ni soni tehke khahhiyah.

Tsühkhenie

Kuzhami (Chakhesang) ro weh ehnie Tsühkhenie hy Kerethrü menieyah. Melu' loh mehci chi lesodeh kehtsüchy ezah pengu' ehnie menieyah. Atsa nü Nagaland Calendar loeh ni Kere'thrü zah

24 ny nie zah khehi mehbeah. Tsühkhenie tsühlonhie' emhe meye' kelie shyleh netho dau pfücühmiro menoh kehqa kehtsü behyah.

Ehníe kedzü'ro thre' mhetho thsükhedeh kehtsü zehche lethre'mo Tsühkhenie ni zahzhy rö thö'ehny kehtsü tsühlo tsohdeh rö khöhno tsühlo wöhdah shyketsü zehche thsüteyah. Shysoni khölo' tah kehtsü mhetho kehthrüro thsü da'mehdzü preloyah.

Tuluni

Sümi weh ehnie meyeie kelee-o ni Tuluni. Mepfo kepe Sehlüthrü ezah 8 nhie menie yah. Rökwekewe lo samüro mekhalo soni mheyie ngu metrö lokewe jelo ehnie menie kebehnhie khah hi yah. Thsü lee hazuh katrö thsülo soni ehnie meneyah. Ehnie tsülonhie kyebumiro

yinü pföh khune lee ehtsü dzeh pföh kelielie nhie tele wuh yah. Ehnie menie kebeh tsülonhie throlumiro kyela kehpre jelo tahsethsülo soni melho yah. Nethomiro kese' kecüh medu kwe'kehzü mhetho kethsü tro "Aloji" beh yah. Shisoni Tuluni nhie ehvo,etse tsehwi ro dethru soni "Aloji tou" kye lo melho yah.

Sekhö' kahro chelo:

1. Kewa'	- wah kehtsü
2. Zühti'	- mhe ngu modeh kehtsü
3. Kömye	- rocü' lee' khuhniuro thohthe ba' pre kehtsü
4. Ehngu'	- minöh züte kehtsü rökwe
5. Menoh	- pfücühmiro tahdze.
6. Khöhno	- khölo' tah kehtsü tsühlo
7. Yinü	- yibo'nü pföh ehha di kehtsü
8. Tengu'	- ehdi we

Damehdzü kehtsü:

A. Shü-ehzhe lee' ehnie zho' kehtsü sühkherhühi:

Shü-ehzhe

Sumi

Khiamniungan

Rengma

Pochury

Kuzhami

Chang

Ehnie

Tsühkhenie

Tuluni

Yemshe

Ngada

Naknyulum

Miu

B. Kehtsü kebehro kele'hi:

1. 'Yemshe' ni pukah diby ro? Yemshe menie kebehnhie' netho methsü' ni diby mhetho thsüeh ro?
2. Naknyulum menie kehtsü diby zehche ro?
3. Rengma ro 'Ngada' menie kebehnhie' diby mhetho thsüeh ro ?
4. Tuluni menie kebehnhie diby jelo khah hi eh ro?
5. Tsühkhenie menie kehtsünhie' diby zehche thsüteeh ro?
6. Dithre' kehtsü jelo Miu ni ehpumi lee' ehtsimi'ro jelo menie kehtsü chelowe ro?

C. Kephrüdze' phrühhi soni sekahro thu lesohi:

- i. Miu ni ehpumi lee' ehtsimi ro Tenau kehzükewe
- ii) Sümi Nethomiro kese kecüh medu mhetho kethsü tro..... beh yah.
- iii. Tsühkhenie tsühlonhie' emhe meye' kelie shyeleh
- iv. Yemshe menie kebehnhie' kelielie kejo' we lee' thra kepfüh zü tsühlo kelie
- v. Rengma ro Ngada menie kehtsü tsodeh kehtsüchy kechi'miro ehngu' ni

vi. Chang ro mehli kehtsü mi thro'kelie ni ekhuh köm
e.....

.....

D. Mesü soni kele'hi:

1. Ehníe meníe kebehnhíe' Naga miro kehzükewe
bometse' kehtsü dze' puh metrö'yah. I mesü kebeh
dibythsü soni shyeh ro?
2. Nomi ehníe meníe kehtsü lee' mi kedzü'miro ehníe
meníe kehtsü ketseh ledye kehtsü kah kehnhi thuhi

**E. Nomi weh ehníe meníe kebehnhíe Thromi lee lümi
pfü-zoh thudi nathsü pfu eh kehtsü mierhi rheh hi.**

**F. 'Hornbill nie' tsülonhie Nagami shü-ehzhe medu
kwe-kehzü soni lhikewu zho'ro pfoh ehníe meníe
yah. No ni ikezü zü "Hornbill nie" dau wuh de kehtsü
mesülo soni diby thsü di tahse thsü hi.**

Chelo mokesü: Kahkepumiro kephrunumiro keze'
pfoh ehtso kethsü thsü hi soni tahse thsü metsü.
Kephrünumi mithro' kelie va kethsü ehse puh melo.
Tahsekethsü pu tsulo minute 5 khepfoh tsü hi.

Kephrüdze' 9

Methsü' mhetno kethsü - Nagami zho'tele ehme reh kethsü

Kephrüdze' loelo chelokewe:

1. Nagami zho'tele ehme reh kehtsüro chelo de.
2. Methsü' kehzü lirhü' kehtsü mehwe kebeh che soni thsüprelo de.
3. Kephrüdze' phrüh kwe'hi rö pukah chelo de.
4. Kethu lee' keti' kahpuhhi kehtsüro che soni zülo de.
5. Sekhö' kethse'ro chepelo de.
6. Leshi thu da'mehdzü soni ehdze' thu phre chelo de.

Nagami kelhi' zho'tele ni methsü' tro rhuh soni lhywöh. Duke' lo thsü kehzhe wöh kebeh methsü' mhetho kethsü ni aro kelhi' zho'tele lehdyethro kehtsü kelie. Ehzo' hynohy atsa kelhi' loeh mecyi methsü' tro rhy zoteyah. Nagami netho ketöyi methsü' kehzü lyrhü rö lhywöh. Netho loeh kelhi'

miro kelielie zü kehzüwe moi bahtsa lyrhü soni lhyeh. Methsü' trohkwe pföh keriu thsü soni ehmi meduh kehzükelie thsü lyniro mhetho thsüloyah.

Methsü' tenau ami mehse thsülo mo'kehsü lee' mehse thsüpföh tsü mo'kehsü ni Nagami meduh mesü soni teyah. Mi ketöyi rökwe kehsü lee' tehkhö-tehkha zü kethsü'deh kehtsünhie' methsü' thozah thsü rö shühmi kethröhy khepföh tsühiyah. Mhekelieba'lo

mithro'kelie kye emye dzüdeh kehtsünhie' methsü' ni thröhy loyah. Kehto-kehsoro, rahba-menie, khu-ehha, prisa lee' mhe mo'kehsü kahdyedero kethröh pfoh tsühiyah. Ami nethoro lethre'mo rö sonuhro mecyi kethröhy khepfoh tsühiyah. Ekye kethse' mecyi ezah kehnhi-kethsü' tenau lo thsüpföf tsüeh. Methsü' thozah thsü soni reba' mhah chüh-ena'ro pfohwöh ekye thsümheh loyah.

Taketa' mhethoro mecyi ehtro thsü soni thsüloyah. Thrakezümiro lehzetö kepfühlo soni kwe'rö mhah kelielie loh tah tehri wöhyah. Lehzetö mhah kehtsünhie' ehloh mapupfü ni keto-kesoro kesoh loeh. Kwe' kehzü lehze kehtsünhie' taketa' lethre'mo soni thö'eny rö melho', meröthsü, nyoda pfoh keleleeh bi, shyweh. Puuro

rhi'thsü rö mhethsü lee' ehny tahdzero thsü son lehzetö zü mhah mhetho thsüloyah.

Nagami zho' di' pfüzöh tsühlonhie'lothsükehyewö kehtsü, ketse'ketha'miro methsü'ni thröhyloyah. Cühnömi kebehro ni

nömiro kyedikyehu loelo kekwi lerehloyah. Mi kelhi' tsohkehmore, pfüzöh beh kehmoro lee' thrö' tsohkehmore mecyi methsü' ni kethröhy loyah.

Nagami nethoro meduh loeh methsü' kadzü behyah. Methsü' kadzü daulo mheye ngu kehlöro methsü' nöhlhi meduh keze' mese' loyah. Melu pryto' mo'kehsü nhie' methsü' tahsethsü

soni ehsü ketheloyah. Shysoni methsü' meduh mhah ehllöh ehwalö rö keze' mese' pfoh kyedo, shüzhe moi kyebumi thehze keze'loah.

Mhe meduh dau methsü' lydo pfoh soni mhe thsü teyah. Mi thro'kelie ni pu nymedo thsülosü. Mhe kehkhe-kereh kehtsü zho'ro lee' ezho' werhöh deh kehtsümi sezha'ro methsü' medo zü soni keta moi rhühphre loyah. Shühthre' rö ehmi kewekehsü, kadie'kecy zoh lehdyemo soni mi kehte meduh lo pheh mese' rö netho kehkhe teyah. Meduh lo ezho' throh lhy soni ehtro, kyedo lee' netho loeh zho'toh rö lhy lokewe ni Nagami kelhi' zho'tele meye' moi kadu'kele'o. Zho'tele kewero mesümodeh moi mehuh kehtsü zho'ehmo ne' thsükethse' rö bometse' pre rö lhy ma'sü.

Sekhö kahro chelo:

1. Rhuh - thethse jürhi tsü.
2. Lehdyethro - mi dzü lehdye she'.
3. Bahtsa - kelielie thröhy kehtsü.
4. Tehkhö-tehkha - mezhe rö mi kethröhy pfoh ma'sü.
5. Thozah - mhetho pfoh mehli kehtsü.
6. Sonuh - netho phenhie' kebehro.
7. Lehzetro - Tro thsü kelielie lloh mhah tehri kehtsü tro.
8. Ketse'ketha'mi - ketse'deh soni mhe thsü lohodeh zümi.
9. Werhöh - methsü' zho' zü mo.

Damehdzü kehtsü:

A. Sekhö kethse che keloro pfoh sekah thuphe hi.

1. Rhuh
2. Bahtsa
3. Tehkhö-Tehkha
4. Lehzetro
5. Ketse'-kethami

B. Kehtsü kebehro kele'hi.

1. Dithre' rö aro Nagami ni methsü' rhuh kehtsü che lowe ro?
2. Methsü' mehwe mesü kehtsü ni diby kewe beh ro?
3. Melu pryto' mo'kehsü nhie' dithre' rö kadzü keze'eh ro?
4. Nomi shüzhe loeh methsü' mhetho kethsü kah kehnhi thuhi?
5. Netho loeh ketse'ketha'miro dithre' soni lereh loeh ro?
6. Taketa' nhiepah methsü' tro ni dithre' kehtsü loelo thröhy lowe ro?

C. Sekah ro 'zho' lee' "zhomo" zü pfoh thuhi.

1. Nagami rokwe kehsü zü kethsü'deh kehtsünhe' kyebumirolethre' wöh thröhyloyah. (Zho/Zhomo)
2. Mhe meye' ketuh dau methsü' zahwe ni mi thro'kelie nymedo pato kheteyah. (Zho / Zhomo)
3. Rübero methsü' ni mapu thsü soni pfoh minuhro seh keze' hiyah. (Zho / zhomo)
4. Mhe kehkhekereh kehtsü zho'ro methsü' lydo zü soni rhühphre loyah. (Zho / zhomo)
5. Methsü'miro ni kwe' kehzü mi kelhi' tsoh kehmoro, pfüzöh beh kehmoro lee' ketse'ketha'miro thruhy loyah. (zho / zhomo)

D. Methsü' trokwe thsü mhe thsü kehtsü leshikye bu (class) dau mecyi thsü lowe. Leshikye bu loeh thsü lokewero rreh metenguhi:

1. Tehri rö rhutabu pfoh kehza. ()
2. Leshikye wulo modeh kehtsümi seh leshi zoh thu mehlo. ()
3. Mhena' pfü wöh mesümodeh kehtsümi seh iwe pfoh keze'hi. ()
4. Mhe mehuhdeh kehtsüro ngu kehlonhie' pfoh kahkepu'miro mechehi. ()

5. Lakhiro lee' leshibero kethsy mese'kwe' rö beh kehtsü.
()
6. Rhüta-rhünaro kete pfoh rhütabu dau khehi kehtsü. ()
7. Kezümiro kahkepu chelo modeh kehtsüro kahpu dele'
kehtsü. ()
8. Kephrü'nöhmi tehkhö kehtsüro jelo prisa ketseh pfoh
thröhi. ()
9. Leshikye bu thsomethseh. ()
10. Chühbo' lee' mena'paro leshikye dau rheh kehtsü. ()
11. Leshikye bu medi' kehtsü. ()
12. Tehkhö lee' kecyro tekö kehtsü. ()

E. Mhetho kethsü:

I bazhü' rhehhi soni dithre' rö ehmi kethröhy lowe la' ehdze' thui.

F. Kezü kepfhülo soni nomi dibythre' netho methsü kethröhy lowe la ehdze keta hi.

KepHRüdze' 10

Nagami Merökethsüro

Ehdze' loelo chelo kewe:

1. Nagami merökethsü da' kahdyedyero thsü chelo.
2. Kephrüdze' phrüh mece'tylo soni pukah chelo.
3. Thu mebeh moi kahpuhhi kehtsüro chelo soni zülo.
4. Sekhö' kethse' moi sekah kethse'ro chelo soni pfoh thsüh chelo.
5. Nomi lehphre loeh thu che moi ehse puh chelo.
6. Mi kedzü'mi shü-ehzhe dze' kewero che rö puuro kewe-ro puhlo.
7. Ami lethrelo ami merökethsü zho'ro minuro jelo mehwe kebeh pukah chelo.
8. Ami shü-ehzhe kelhizhoro che soni beh lo.

Nagami shü-ehzhe troro merökethsü ehda' kahdyedye katrö' beh. Ehníe meníe kebeh tsühlonhie' netho dau throlümiro kehdo keze' rö meröthsüyah. Di' pfüzöh tsühlonhie' kehze wöh kebeh merökethsü/tahdzero aro shühro thsü kehtsünhie' aro lhykewöh zho' thsü merhi' teyah.

Du' pfüzöh tahdze kethsüro hy thö'ehny moi zahyi kebehnhie' lethre' mo, ne dithre' lhy lowe moi rhy lokewe da'ro mecyi kahpuh hiyah. Cetengu kehtsü: Ehrö mye sühphre kehtsü da'.

Di' pfüzöh tahdzero thsü rö thö'ehny kehtsü lethre'mo ne' methsü' kehzükeve lee' pfüzöh kelhi zho' kewe moi lycü lydoro pfoh kehze mehteloyah.

1.Thohyi (Chakhesang)

Thohyi thsü kechtsü tahdze ni ehtro kehnhi keze' rö thsükehqa yah. Throlü'miro moi nöcü'miro ketöh-i thohyi thsüeh. Tahdze hynohy ni kyediba' lo thsüyah. Thsü kechtsü ehsü pu ketha'kadie' basket ball court ce by dau lo ezü'yah. Ehle' rreh mebeh soni ehsü kelie pa' thohyi pfoh ehtso pheh bah mebeh-eh. Shysoni merökethsümiro thohyi pfoh pahkhibvü kehnhi tenau mehcelo soni ehtu phe' thohyi kehlhe pfoh tsohphra kehdzühiya. Shühchy ehda' kedzü' kelie ni thohyi pfoh phetrüh pheh bahlo soni hichoh phe' rö thohyi pfoh tsohphra kehdsühiyah. Shyson kenöba' nü ehda' kahdyedero thsüthrü mhemheh kechtsüro thsüwöyah. Ehda'ro thsü wöhtsohlo keritro ni kuloyah.

2. Tenyimia menoh kechtsü

Merökethsü meduh tenau menoh kechtsü ni Tenyimia tro -Angami, Chakhesang, Zeliang ro dzehlo meye'kele'o. Menoh kechtsü ni pfücühmiro tahdze. Tenyimia troro mehpfö kehppe menoh kehqayah. Meduh lo menoh kechtsü da' zho'ro ezhetoh.

Menoh kebehnhie erah kelie pfoh kecheh khaloyah. Shysoni nahnomi thro'kehnhi mese' lo kelielie kechehkha' za rö kelielie pfohthru kehqayah. Ehda' kahdyedye thsü soni kehfüeh. Pfohthri kechtsü ehda' meye'kele'o ni doka shyeh. Pfohthrehlo soni ephe kahi rö pfohthri kechtsü. Shühchy ehda' kedzü'ro nü phere, süh, shüthre' kechtsü katrö' beh. Menoh kehpfü kebeh kezüo ni pahkhi, basi, thoba thre' kechtsüro kadzü südeh kechtsünhie pfohthridah shyro puhlowe.

Menoh kechtsü tahdze hy ezü'kebehmi/nahnomiro kelielie ruh moi ezhü' kechtsü zho'tele kewe kelielie pheh thsühieh. Pfohthrideh kechtsünhie' keku-o ni ludeh kechtsü-o ba süh rö zathrehhiyah. Shysoni mhe thsükehqa kechtsü dau da' zho'kewe thsü tenguhiyah.

3. Shangshat Wonpu

Shangshat wonpu ni Konyak miro tahdze kethsü da'. Shangsat Wonpu aro lehphre loeh ni pukah kahvü phe tate shyro puh-eh.

Shangshat Wonpu thsü kebehnhie' kahvü ketha' kehnhi thelo soni phezü' nhelo kewe löbvü kehnhi khe mebehyah. Shysoni kahvü kieba' ehba pfoh zahlo soni pfoh the kehqa eh.

Shangshat Wonpu tahdze pfoh thsükehqa kehtsü da' kehnhi beh.

1. Kahvü phetate pfoh soni teh kehqa eh.

2. Fүjү mehdi (Cock fight)

Tahdze hynohy ni ehsü kadie' dauilo thsüeh. Meduh lo kahvü phetate pfohlo soni kelielie khuh, pisü moi kahvü pisühi rö bokehtu kehqaeh. Thohkhekele' ze thu ni ehla phe' tsohlola' shühno ni keku-o thsüloeh.

Sekhoro pukah chelo:

i. Tadze	- meröthsü
ii. Kyedo	- netho dau ekye keze' lehdye kehtsü
iii. Kehqa	- emhe thsü rö kewe kehshu
iv. Ehle'	- ehrhe' rreh kehtsü
v. Kechekha'	- emhe pfoh kechek khakehtsü
vi. Pfohthru	- pfoh kadzü loeh khehi
vii. Löbvü	- ehlö' loeh ehbvü

Damehdzү kehtsү:

A. Ehse kehtsү kebehro kele'hi

1. Thohyi ni diby ro?
2. Thohyi thsü kehtsünhie' thohyi pfoh daba' khehi soni thsü da'mehdzү pe eh ro?
3. Thohyi thsü metha' phe' kehtsünhie' diby thre' phe'eh ro ?
4. Menoh kehtsünhie' pfohthru kehtsү eda' meye'kele' diby ro?
5. Menoh kehtsünhie' ezү' kehtsү zho'tele kewe dithre' metengulowe ro?
6. Shangshat Wonpu ni diby ro?
7. Shangshat Wonpu loeh merö kehnhi thsü kehtsү ni diby ro?

B. Sekhö kethse' chekeloro pfoh sekah thuphe hi.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.

C. Kephrüdze' loeh zohlo soni sekah thu leso hi.

1. Ehníe meníe kebeh tsühlonhie netho dau _____ kyedo keze'rö meröthsü yah.
2. Thohyi thsü kehtsü tahdze ni ehtro kehmhi keze' rö _____ yah.
3. Menoh kehtsü ni _____ tahdze
4. Pfoththri kehtsü ehda' meyi'e' kelee'o ni _____ shiyeh.
5. _____ ni Konyak miro tahdze.

D. Sekhö' zho'kehtsüo kehthelo:

Thohyi ni _____

(a) höni' (b) ehchü' (c) ehtso (d) ehle'

1. Tenyímia troro hyrohy

- (a) Chokri, Pochury, Sümi.
- (b) Angami, Chakhesang, Zeliang.
- (c) Ao, Lotha, Angami.
- (d) Rengma, Angami, Lotha.

2. Merökethsüro ni Thohyi pfoh _____

- (a) pahkhibvü kehnhi tenau mehce
- (b) kahbu throh-u khehi
- (c) ketsü pheh khehi
- (d) sü'doh tenau khehi

3. Tenyimiro menoh kebehnhie' erah pfoh kechek khakehtsü pukah ni

- (a) keku' ngulo de kehtsü
- (b) menoh kehtsümiro kelielie kechekha' zalokewe jehlo
- (c) shüzhe zehche tengulokewe
- (d) nathsü da'

4. Shangshat Wonpu merökethsü nhie' pfoh thsükehtsü

- (a) Thohyi () (b) ehtso ()
- (c) kahvü () (d) chühka ()

E. Mithro' kenhi kethelo soni kelielie nhie pfüzöh merökethsü medo kelee'o dze puh tehri hi. Diby dathre' meröthsü-eh la lee' diby kethsü jelo medo la puh hi.

F. Mesü rö kele'hi:

Mi kehnhi moi ehtro thsü behlo soni ehse kehtsü kehbehro ketahi.

(a) No menoh kehqa kebeh zohpi' leh moi? Zo ah shyeleh noni kenguro pfoh i kezümi nhie' puh hi.

(b) Noni mesü kebeh Shangshat Wonpu moi kahvü phe tate hy thsüthrü leh melöh ro? Pu kah puhhi.

G. Kahkepumi ni kephrünumiro keze' pfoh ehtro kehnhi thsü hi rö kephrüdze' loeh thu mebeh kehtsü tahdze thsü melo.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

“Consume only Iodized Salt”